

MIRILA I POČIVALA NA VELEBITU (I)

Prolazeći obroncima primorske padine Velike Kapele i Velebita, uglavnom starim stazama i vlakama, na mnogim mjestima nalazio sam napuštena naselja, suhozidine nastambi i gospodarskih zgrada, koje prema ostacima materijalne kulture pripadaju ilirskom i rimskom dobu te srednjem vijeku.¹ U većem dijelu teško je za sva ova naselja dati pravi odgovor kada su sagrađena i napuštena, tko su bili njihovi vlasnici i kako su se nazivala, a to zato jer je ovaj planinski kraj teško prohodan, dobrim dijelom nenastanjen, a arheološko-povijesno te etnografski i lingvistički gotovo neistražen.

Ovi veoma primitivni objekti izgrađeni su od običnog kamena bez upotrebe žbuke i gotovo su po nekom pravilu nastajala i razvijala se u zaklonu stijena na podnožju glavica i na položitim mjestima, pokraj žive vode te nekog puta ili staze koja vodi prema moru, većem naselju.

Uz ova prastara naselja ili u njihovoj blizini, veoma rijetko na njihovim temeljima, stari Bunjevci — novi doseljenici Podgorja — od početka XVII. st. podižu svoja nova naselja.² Od tada pa kroz XVIII/XIX. st. ova su naselja zadružnog tipa živjela i širila se, pa se rapidno povećavao njihov broj.

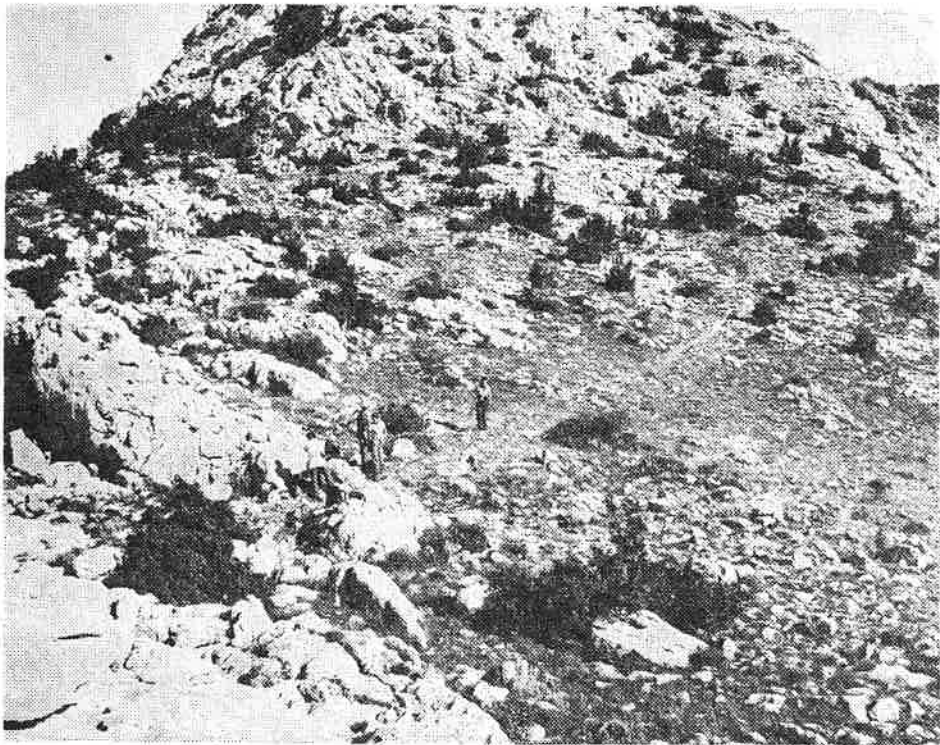
Prema službenoj evidenciji³ iz 1916. stoji da je u kraju od Klenovice—Krmpota—Krivog Puta—Sv. Jurja—Jablanca i Karlobaga, te Lukovog Šugarja, na primorskim obroncima Kapele i Velebita živjelo oko 28.500 duša.

Ali, zbog teških uvjeta života iz ovog je planinskog kraja, gdje ima malo plodne zemlje i vode, gdje su tek nedavno izgrađene prometnice, a električno svjetlo postupno prodire, od 1945. do danas većina starosjedilaca odselila je u gradove.

Od tada pa do danas njihovi su domovi i naselja (stalna ili sezonska u planini) velikim dijelom napušteni te se nalaze zaključani ili u ruševnom stanju.

Bez obzira na takvu situaciju, često pod krovovima ostaju starci svjesni težine usamljenog života, ali neshvatljivo uporni da do kraja života održe vatru na ognjištu. Oni, prema mogućnostima, iz potrebe ali i ljubavi, i dalje obrađuju ono malo škrte zemlje. Ljeti, kao i nekada, s posebnim ushitom odlaze visoko u planinu da bi pokosili svoje livade, zasadili u ogradi malo krumpira, ječma, graha ili zelja, usput čuvajući već prorijeđena stada ovaca ili koza.

Ranije mnogo više, a danas manje, o ljetini u planini ovisio je život svih tih ljudi koji su živjeli dolje uz more i magistralu, gdje se i nalaze njihova stalna naselja.⁴

Sl. 73 — Ostaci starih mirila s lijeve strane puta B. Sinokos—Kruščica (j. Velebit). Snimio Mr S. Božičević 1978.

Stanovnici Podgorja, bez obzira na siromaštvo, mnogo su držali do svoje časti, poštivali svoje roditelje, ljepotu običaja, vjere, svoga jezika i tradicije koja se prenosi s koljena na koljeno punih 370 godina koliko ovdje žive. Kada promatramo te ljude, njihovu materijalnu kulturu, jezik, nošnju i običaje, njihov pastirsko-ratarski život, vidimo da je sve to istovjetno stanovnicima Hercegovine i Dalmatinske zagore, krajeva iz kojih su u XV. i XVI. st. uskočili pred Turcima.⁵

Na temelju do sada izvršenih povijesno-arheoloških i etnografskih istraživanja na primorskim padinama V. Kapele i Vebelita⁶ došao sam do spoznaje da su najvažnija i veća prahistorijska rimska i srednjovjekovna naselja utemeljena i razvijala se uz more ili poviše — uz staru stazu — put (uzduž tzv. »podgorske zaravnici«) kojim je uglavnom trasirana današnja ja-dranska magistrala.⁷

U kraju od Ledenica—Krmopot, preko Senja—Karlobaga do Obrovca, prema jednoj mojoj gruboj procjeni ima preko dvije stotine ostataka starih naselja.⁸ Među ovima najviše nas zanimaju srednjovjekovna tzv. starohrvatska pastirsko-zemljoradnička naselja u kojima su živjeli stari Hrvati zajedno s grupicama tada slaveniziranih Morlaka, do kraja XV. st. — do vre-

mena kada im je iz zapadne Bosne i Like zaprijetila turska opasnost. Teško je vjerovati da se iseljenjem starosjedilaca, u tada nepristupačnim višim i skrivenim planinskim predjelima srednjeg i južnog Velebita moglo održati ponešto našeg naroda u vječnom zbjegu do početka XVII. st.

Njihovim iseljenjem nestali su mnogi stari narodni običaji, jedna pastirsko-zemljoradnička »drvena« kultura, i sva tradicija. Ove puste krajeve počinju u početku XVII. st. naseljavati stanovnici sjeverne Dalmacije — od

Sl. 74 — Dva velika mirila uz planinski put od B. Sinokola za Krušćicu. Snimio Mr. S. Božičević 1978.

Obrovca do Lukova Šugarja, a Bunjevci od Krmpota, Krivog Puta i Jurjeva do južno od Karlobaga. Počinju se obnavljati stara i podizati nova naselja. Najprije se naseljen kraj uz more, a pristizanjem novih doseljenika s otoka i Hrvatskog primorja i naglim povećanjem ranije doseljenih obitelji dolazilo je do cijepanja rodova, starih zajednica, pa mladi moraju tražiti nove životne prostore.

Odlaze preko Velebita i naseljavaju krajeve zapadne Like ili pak prelaze liniju današnje magistrale i u srednje visinskim zonama Velebita (do 700 m. n. v.) osnivaju nova naselja u šumovitim i do tada nenaseljenim mjestima.⁹ Tako nastaju naselja Stolac, Oltari, Krasno, Bilopolje, Ažić-Lokva, Živi Bunari, Brisnice, Bileni, Dušikrava, Seline, Gornja Prizna, Starčević, Štokić Pod, Jurčići, Jovanović Pod, Ledenik, Sušanj, itd.

Sva stara a važnija podgorska naselja: Senj, Krasno, Jurjevo, Lukovo, Klada, D. Starigrad, Stinica-Jablanac, Prizna, Karlobag, Lukovo Šugarje, Ljubotić, Starigrad Paklenica — Obrovac bila su u tijeku prošlosti osnovana uz more i uvijek vezana za određeno svoje područje. Ona su u prošlosti, pa i danas, bila i ostala glavna crkvena i administrativna te vjerska i politička središta, crkvene župe, gradske ili seoske općine ili kotara — satnije, regimente, lučke kapetanije ili ispostave. U svim tim mjestima, premda uvijek nemamo dokaza, nalaze se od početka IX. st. crkve i samostalni,¹⁰ uz koje se nalaze manja ili veća groblja, koja su zajedničko počivalište svih mrtvih stanovnika određene župe — općine. Crkve i samostani uz koje su se pokapali mrtvi utvrđeni su ili se i danas nalaze na ovim mjestima: Ledenice, Krmpote, Sv. Ilija-Sibinj, Sv. Jelena, Krivi Put, Francikovac, Sv. Križ i Sv. Nediljica u Senjskoj Dragi, Senj, Spasovac, Sv. Juraj, Lukovo (Sv. Luka), Donji Starigrad, Stinica, Jablanac (Sv. Nikola), Gornja Prizna, Cesarica, Karlobag, Lukovo Šugarje, Ljubotić (Sv. Ante) — Kruščica, St. Paklenica, Sv. Petar — Paklenica, Ravanjska, Obrovac i Jasenice.

Nova naselja koja su nastala i zadržala se do danas iznad magistrale na podovima — u višim planinskim predjelima — bila su udaljena od svoga središta — župne crkve i groblja. Njihov put do mora (silaz) bio je udaljeniji i tegobniji, posebno kada su nosili mrtvac, pa su uz put morali na zgodnim mjestima počinuti. Tako su ta mjesta postala počivala ili mirila. Sve župne crkve uz koje su i groblja, od davnine pa sve do danas, nalaze se uglavnom pokraj mora ili važnijih prometnica. Ali, od konca XIX. i početka XX. st. neka udaljenija i veća planinska naselja, kao što su to Velike Brisnice, Gornji Starigrad, Starčević Pod, Ledenik i Ljubač, pokraj sela uređili su manja groblja. Prema starim propisima crkve i prema bunjevačkom običaju pokop mrtvac tekao je po ustaljenom obredu, posebno ako je čovjek umro u planini, u gornjim stalnim naseljima ili sezonskim tzv. stanicama. U ovim slučajevima mrtvac se nosi na nosilima posebno izrađenim za tu priliku. Ako je od sela do groblja vodio put (u novije vrijeme) mrtvac se prevezio kolima. U nekim slučajevima (iz Vranjka u Jablanac) mrtvac se znao prevoziti u barci — leutu. Iznimka je bila da se mrtvac pokapao u planini — i to za vrijeme velikih epidemija, kad su to zahtijevale zdravstvene preventivne mjere. U ovim slučajevima mrtvi su se pokapali nedaleko od stana — na osamljenim mjestima.¹¹

Prema starom običaju,¹² kada je čovjek umro, onda su ga obrijali, oprali i obukli u svećanije domaće odijelo-haljine. Zatim se mrtvac polagao u sobi-

Sl. 75 — Skupina mirila uz put iznad Ljubča, sjeverno od Krušice. Snimio Mr S. Božičević 1978.

-stanu na improvizirani ležaj — odar, uz koji je gorjela svijeća. Uveče bi se oko pokojnika okupila rodbina i prijatelji. Pričalo se o pokojniku i svemu prošleme ,tako sve do drugog dana (čuvarina). U starije doba kao da nije bio običaj da se izradi mrtvački lijes u koji bi se polagao pokojnik. Naime, kao da se pokojnik samo omatao u plahtu ili ponjavu. Ovo je moglo biti praktičnije za stanovnike gornjih planinskih sela, jer se mrtvac nosio do groblja strmim i uskim stazama. Koliko je taj put bio tegoban, svjedoči činjenica da se mnoga sela i stanovi nalaze na visini od 600—1.400 m i da je sam silaz do mora trajao i do četiri sata hoda.

Budući da su se vremena i običaj mijenjali, uz obalu i magistralu počeli su se od konca XIX. st. mrtvac pokapati u lijesu i taj se običaj onda počeo širiti prema vrhu planine.

Uređen pokojnik, omotan u ponjavu ili stavljen u lijes, polagao se na nosila koja bi se samo za tu priliku izradila od jačih jelovih ili bukovih kolaca ,tri do četiri metra duljine. Na dulje kolce, oko jedan metar od kraja, poprečno su se stavljali, pribijali ili vezali konopom kraći kolčići, dva sa svake strane i u sredini.

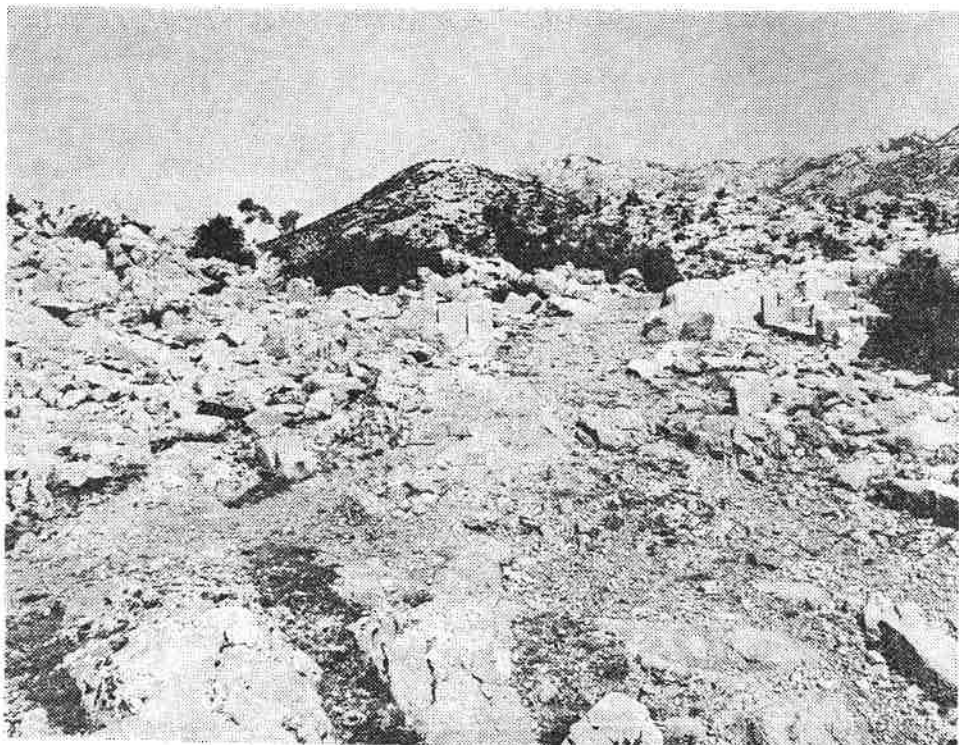
Na tako pripremljena nosila polagao se mrtvac i vezao konopom da se prilikom nošenja niz strme strane ne izmakne. Po običaju pokojnika nose četiri jača muškarca, a iznimno ako se radi o jačem i težem mrtvacu ili težem putu, i šestorica nosača. Uz prvu grupu nosaca složile bi se još dvije do tri smjene, koje su se usput u hodu izmjenjivale. Mrtvac se po pravilu nije smio odlagati na zemlju pa onda izvršiti izmjenu nosaca. To se jedino smjelo na određenom mjestu odmora, na tzv. počivalu ili mirilu.

Od kuće ili stana pokojnika pa sve do župnog ili mjesnog groblja bila je jedna do šest postaja, mjesta za odmor (počivala). Na tim mirilima ili počivalima nosci, žalosni i ostali odmorili bi se usput i malo okrijepili.

Na prvom mjestu od naselja-pokojnikove kuće, gdje bi se zastalo i počivalo, pravio se po starom običaju humak od kamena, tz. MIRILO, zapravo nadzemni grobni humak, neka vrsta *kenotafa*. Dakle, prvo mjesto gdje se počivalo bilo je mirilo (mirilište) dotičnog sela-postaje, a dalje do groblja počivala, bez mirila.

Takva mirila uvijek se kao po pravilu nalaze uz raskršće putova, staza ili na planinskim sedlima.

Kada bi žalosna povorka došla do određenog mjesta, nosci bi mrtvog položili na zemlju i to na slobodno mjesto, tj. tamo gdje do tada nije bilo izrađeno mirilo. Najčešće bi mrtvog položili u blizini nekog mirila koje je

Sl. 76 — Mirila pokraj puta koja pripadaju stanovnicima sela Ljubča iznad Krušćice. Snimio Mr S. Božičević 1978.

Sl. 77 — Jedno obiteljsko mirilo pokraj puta iznad sela Ljubča—Krušičce. Snimio Mr S. Božičević 1978.

bilo izrađeno za nekog ranije preminulog člana mrtvačeve obitelji — roda. Tako se znalo dogoditi, osobito ranije kada se taj običaj više i štovao, da se na jednom mjestu našlo šest-osam i više mirila jedno do drugog. Prema tome, svaka kuća — obitelj ili rod imala je na mirilištu svoj rezervirani prostor na kojemu se pravilo mirilo.

Čini se da je svako selo imalo svoje mirilo, a to više vrijedi za gornja i viša planinska naselja — stanove. Veličina mirila ovisila je o broju stanovnika sela — stana.

Mirilo je bilo mali nadgrobni humak (sjeverni i srednji Velebit) ili bi se ono izradilo od lijepo obrađenih kamenih ploča (južni Velebit).

U načelu se za mirilišta odabire neki istaknuti položaj — goli kamenjar ili, najčešće, raskrižje puta ili prijevoja.

Kada žalosna povorka dođe na mirilište, nosci pokojnika polažu na zemlju. Tada netko od nosaca vrši mjerenje, određuje se »mira« pokojnika koji je licem okrenut k istoku (sjeverni i srednji Velebit) ili zapadu (južni Velebit). Na onome mjestu gdje je bila glava pokojnika postavlja se okomita veća kamena ploča — uzglavnica, a na mjestu nogu druga manja okomita ploča — podnožnica (južni Velebit). I sjevernom i srednjem Velebitu uzglav-

nica je veći a podnožnica manji nepravilni kamen. Ovime je utvrđena duljina mirila pokojnika. U južnom je Velebitu međuprostor popločen lijepo obrađenim kamenim pločama, a u sjevernom Velebitu običnim — kao grobnim humak.

Ova razlika u izradi i izgledu mirila ovisi o vapnencu koji je u sjevernom i srednjem Velebitu više krševit-nepravilan, a u južnom Velebitu više pločast (Mirila iznad Marame, niže Mliništa, od krševitog su vapnenca, a ona na putu od Sinokosa do Krušćice — ravnih ploha.

Prema sjećanju Dane Vukušića (živi Bunari kod Jablanca) njihova mirila usmjerena su istok—zapad, s time da je na mirilu glava pokojnika okrenuta k istoku. Na taj način mrtvac se posljednji put okreće prema selu ili izlazećem suncu.

Na mirilima u južnom Velebitu (Bili Sinokos—Krušćica) pokojnik je licem okrenut zapadu, a tako je postavljena i uzglavnica na kojoj je često križ, inicijali imena i prezimena te godina smrti.

Svako mirilo pravi se od kamena koji je donijet iz neposredne okoline, s tim da se ona strana kamena koja je bila u zemlji ili ležala na zemlji okrene gore. Svako je mirilo nadzemna oznaka koja svjedoči da je tim putem prema groblju prenesen mrtvac.

U starije vrijeme (oko 1925.), kako nas o tome izvještavaju¹² dr. I. Krajač i dr. J. Poljak, na pločama — uzglavnicama nalaze se uklesani veći i manji križevi, inicijali imena i prezimena te godina smrti. Oni samo navode uzglavnice u južnom Velebitu, koje su tako klesane.

Usporedbom utvrđujem da su uzglavnice u južnom Velebitu većim dijelom na gornjoj strani zaobljene ili u obliku krova na dvije vode. Jedan i drugi oblik kao da nas podsjeća na krov kuće, stana živih, kao što su i japodska stela, liburnijski cipus, starokršćanski sarkofag, bogumilski stećak (ako mogu da ih uspoređujem) u biti kopije stana živih. Uzglavnica s naših velebitskih mirila mogla bi biti jedan kontinuitet sakralne arhitekture (kenotafskog značaja), reminiscencija koja se mogla ovdje sačuvati s obzirom na tradiciju duhovne kulture i etničkog supstrata za čiju prisutnost u ovome kraju imamo određenih dokaza.

Moram ponoviti da sjeverna i srednjovelebitska mirila za uzglavnicu i uznožnicu imaju veći i manji kamen — a zašto, teško mi je odgovoriti. Vjerojatno se može pretpostaviti da se radi o kvaliteti i uslojenosti samoga vapnenca. Ali trebat će istražiti radi li se tu o nekoj konzervativnosti funeralne arhitekture stanovnika u južnom Velebitu, među kojima se moglo sačuvati nešto više starosjedilaca nego u području srednjeg i sjevernog Velebita, gdje takvog, usuđujem se reći, gotovo i nije bilo na koncu XVI. i na početku XVII. st.

Ova južnovlebitska mirila (mirilo kao grob) ipak u sebi sadrži osnov groba iz bilo koje sjeverne dalmatinske seoske nekropole iz kasnog srednjeg i novog vijeka. Za usporedbu najbolje mi služi nadgrobni veliki kamen (ploča) nad grobom pokojnika na pučkom groblju oko crkve sv. Petar u Starigradu Paklenici.

Takvih nekropola, odnosno grobova koje u načelu pokriva velika kamena ploča s uklesanim znamenjem križa ili drugih simbola — nema u sje-

vernem i srednjem Velebitu, odnosno nigdje sjeverno od Starigrada Paklenice. Prema tome, u južnom Velebitu vidim jake utjecaje grobne arhitekture (i u materijalnoj kulturi to je vidljivo) iz sjeverne Dalmacije, premda su današnji stanovnici sjevernog i srednjeg Velebita, tz. Bunjevci, podrijetlom iz toga kraja.

Najstarija mirila za koja znam jesu ona koja se nalaze uz put od Bilog Sinokosa do Krušćice (južni Velebit) i gdje se na dvije uzglavnice nalaze uklesane godine 1856. i 1895. Vjerojatno da su neke postojeće uzglavnice pronađene in situ i starije, ali na njima nema godine.

Svakako da 1856. nije donja granica pojave mirila, već je to jedan prastari običaj čiji se počeci neće moći dokazati. Bar tako mi se za sada čini.

Starosjedioci prema inicijalima znaju čije je koje mirilo — iz kojeg je roda ili zaseoka bio pokojnik. Sva ta velebitska mirila zapravo su nekropole — groblja kenotafskog značaja. Pod tim kamenim humcima — pločama ne nalaze se niti su se do danas pronašli tjelesni ostaci pokojnika. Ali, budući da do danas nisu arheološki istraženi, ne može se sa sigurnošću tvrditi da se na njima nisu ostavljali predmeti materijalne kulture ili da se nisu na njima vršili neki drugi vjerski obredi pa i ostavljala poputbina.

Sva ta velebitska mirilišta — počivališta nisu nikada ograđena suhozidom, već su uređena u slobodnom prostoru i to uvijek na vrhu nekog prijevoja, uz put koji vodi iz planine prema moru. U svakom slučaju, njihova je lokacija uz put — stazu stara i odgovara običaju iz rimskog vremena, kada se nekropole podižu izvan naselja, a uz komunikaciju. Je li i to neki od dokaza za starost ovih običaja? Svakako jeste.

U sjevernom i srednjem Velebitu te na obroncima Velike Kapele danas se gotovo mirila više i ne podižu, ali je ostalo u narodu sjećanje na taj običaj i na mjesta gdje su mirila i počivala.

U planinskim predjelima južnog Velebita još je među stanovnicima živ običaj izrade mirila. Dapače on se osuvremenio u izradi mirila, odnosno u izboru materijala za izradu. Na nekim mjestima mirilo je izrađeno od betona i katkada okrečeno. Mirila i počivala bila su i ostala do danas groblja i zato su se nekada više čuvala i držala u redu, a od vremena do vremena stavljalno se na njih planinsko cvijeće.

Po mirilu se nikada nisu igrala djeca ili napasala stoka. Kada se prolazilo pored mirila — počivala, stariji i pobožniji svijet zastao bi najčešće uz mirilo nekog svog pokojnika i tada bi se izustile riječi: »Laka ti zemlja« ili »Bog vas pomilovao«. Stare i pobožnije žene znale bi sjesti uz mirilo i prisjećati se minulog vremena i svih koji su nošeni tim putem i izmoliti koji očenaš za njihove duše.

Malo primitivniji i praznovjerniji svijet, ponajviše žene i djeca, manje danju, a više noću, sa strahom su prolazili pokraj mirila, vjerujući da tu borave duše pokojnika. Katkada su ovi praznovjerniji znali pričati priče kako na mirilu »ništa« plaši.

Iz svega navedenog mogu se donijeti neki zaključci ili postaviti neka pitanja:

— Mirilo je danas jedan pogrebni običaj, koliko znam veoma specifičan za stanovnike koji žive na primorskim obroncima Velebita i Velike Kapele, odnosno teritorija od Krmpota do Obrovca. Ne znam koliko je i na koji način ovaj običaj prisutan u Dinarskim planinama, odakle su doselili Bu-

njevci — Podgorci i koji su ga donijeli sa sobom. Ne znamo je li ovaj običaj postojao u Podgorju prije XVII. stoljeća.

— Mirila, a uz njih i počivala, stari su narodni običaji nastali uz sahranu, tj. kada se mrtvi iz gornjih planinskih krajeva nosi dolje do mora, gdje je centralno župno groblje.

— Orijentacija je mirila istok—zapad, odnosno zapad—istok. Mirilo je slično grobnom humku — neka vrsta kenotafa.

— Mirila u načelu slične grobovima složenim u redove, samo ovdje su, ako se radi o nekropolama, mirila obitelji jedno uz drugo.

— Gotovo svako naselje ili stan uz magistralu ili gore u planini ima svoje mirilo, koje se poštuje kao neka vrsta seoskog groblja.

— Mirilo može biti i počivalo, gdje se nosci i žalosni malo odmore i okrijepe.

Koliko je mirilo — počivalo poganski običaj, teško je danas reći, ali danas, tj. donedavna, bio je to normalan dio pokopa, po kršćanskom običaju.

— Premda je u višim planinskim predjelima Velebita i Kapele (iznad 700 m) u novije doba pronađeno više prahistorijskih naselja iz brončanog i željeznog doba te grobnih humaka — tumulusa, teško je uz to vrijeme, barem za sada, vezati mirila, odnosno tražiti s njima vezu.

Poznato nam je da su u tijeku prošlosti, u ilirsko i rimsko doba te u srednjem vijeku, Podgorci zbog dobrih košanica i zemljoradnje odlazili u planinske predjele Velebita gdje su imali sezonska ili stalna naselja. Ako ne i ranije, ali ono barem u srednjem vijeku, stanovnike koji su umirali u tim planinskim predjelima nosili su do groblja uz more, jer groblja u planinama nije bilo.

Poznato je da su u slučajevima ako su imali stalna naselja izgrađena na visini do 800 m, kao što je slučaj ilirske gradine iznad zaseoka Kneževići (Seline), mrtve pokapali gore u planini. Ovo nam dokazuju ilirski grobovi otkriveni uz gradinu iznad Kneževića, zapadno od M. Libinija, uz put koji vodi iz Mliništa — Sinokos prema Marami — Gornjoj Prizni, te na izlazu iz Bilog Sinokosa za Ljubač — Krušćicu.

— Svako mirilo (mirilište ili počivalo — počivalište) postavljeno je uz stazu — put koji vodi iz planine prema moru.

— Mirilo je neka vrsta nadgrobnog humka s oznakama većeg kamena — uzglavnice. To je čist kenotaf.

Uzglavnice iz novijeg vremena na sebi imaju kao simbol križ, inicijale imena i prezimena te godinu smrti.

— Poradi iseljenja Podgoraca, (zbog teških uvjeta života), u gradove malo nestaje ovaj stari običaj i mirila pokriva trava i vrijeme razgrađuje.

Na kraju ovog izvještaja teško je odgovoriti od kada postoje velebitska mirila i počivala, i ovaj izvještaj nije na to pitanje dao odgovor. U svakom slučaju trebat će dosta vremena i snage da se prepješači Velebit uzduž i upoprijeko i da se dalje istražuje ovaj zanimljivi narodni pogrebni običaj.

¹ Uz magistralu koja prolazi uz obalu ili se izdiže iznad nje i teče prvim velebitkim podom, nalazi se najveći broj starih naselja, koja prema ostacima materijalne kulture pripadaju prahistorijskom dobu te srednjem vijeku. Kroz prahistorijsko doba sva ova dosta brojna naselja međusobno su povezana pješačkim stazama. U rimsko doba postoji šest-seдам većih naselja s municipalnim uređenjem — središnja općina: Ledenice (?), Senja (Senj), Lopsica (Jurjevo), Starigrad senjski (?), Ortopola (Stinica), Jablanac (?), Donja Prizna (?), Vegium (Karlobag), Argyruntum (St. Paklenica) i Clambztae (Obrovac).

Ova naselja egzistiraju do u srednji vijek s promjenljivim društveno-ekonomskim i političkim prilikama i međusobno su povezana slabim putevima gotovo sve do početka XX. stoljeća.

Godine 1785. Filip Vukasović gradi cestu od Senja do Jurjeva, a 1786. aust. kapetan V. Dimitrašić izgradio je put od Jurjeva do Jablanca po kojemu se moglo jahati.

M. Sladović u »Povijesti senjsko-modruških biskupija« Trst 1856. str. 22. navodi: »Narod iz Podgorja sve do Baga nema ceste već nogostupe koje kuda se za pokoru ide. Od Jablanca ide cesta preko gore što je za vožnju leša vrlo važno pošto jablančke gore sada najbolje cabre (jarbule) imadu.« V. Rogić: »Velebitska primorska padina« Radovi G. I. S. u Zagrebu sv. 2. Zagreb 1958. str. 72. bilješka 185 navodi: »Redovna parobrodarska linija uspostavljena četrdesetih godina XIX. st. dodiruje četiri podgorska pristaništa dva puta mjesečno a 1852. zamjenjuje ju nova tjedna linija.«

Prava cesta od Jurjeva do Karlobaga izgrađena je 1877. u vrijeme Antuna Mollynarija, posljednjeg generala Vojne krajine. Od Karlobaga do Obrovcu izgrađena je cesta 1937. Od priobalnih naselja preko najpovoljnijih prijevode vode u Liku četiri glavne ceste (Senj—Vratnik—Zuta Lokva, —Jurjevo—Oltari—Krasno,—Jablanac—Stirovača—Kosinj i Obrovac—M. Halan—Sv. Rok) te veći broj pješačkih — konjskih puteva (G. Klada—Zavižan—Jezeru—Krasno,—Prizna—Mliništa—Padeži—Begovaca—Kosin,—Barić Draga—Jelova Rujna—Brušani,—St. Paklenica—Pavići,Stirovača—Medak te Seline—Močila—Ivine Vodice—Raduč.

Od ostalih manjih priobalnih naselja, lociranih uz magistralu (stari put), vode u planinu brojne pješačke staze — do stalnih naselja (800 m. n. v.) i dalje do planinskih stanova (do 1400 m. n. v.) do lijepih pašnjaka i zelenih košarica i ono malo plodne oraće zemlje. Eto, uz te staze i putove nalaze se i brojna naša mirila i počivala.

² Uzduž primorske padine Velebita, uglavnom od obale do magistrale (do 400 m n. v.), lociran je najveći broj prahistorijskih rimskih i srednjovjekovnih naselja. Njihov broj teško je odrediti zbog netraženosti čitavog kraja. Čini mi se da se u pozadini tih naselja sve do početka XVII. st. prostiru velike šume, koje su se približile do mora pri koncu XV. i XVI. st. u vrijeme kada starosjedioci napuštaju ovaj kraj zbog nadošle turske i mletačke opasnosti. Kada ova opasnost prestaje, ove krajeve od početka XVII. st. naseljavaju Bunjevci i tada su ponovno oživjela neka stara naselja, uz koja se podižu i nova, ali sve više prema planini u potrazi za novim pašnjacima i plodnom zemljom. Sada zbog brojnih ognjišta i brsta te za gospodarske potrebe Podgorci počinju krčiti i paliti šumu. Isto tako, austrijske vojne vlasti, da bi namakle sredstva u prazne državne blagajne, organiziraju sječu i prodaju drva.

Do sredine XVIII. st. čini mi se da su posećene najbolje velebitske šume do visine II. poda. To i zbog toga jer se 1762. navode šumske vlakove (Jurjevo—Oltari—Krasno,—Stinica—Dundović Pod. Mirovo—Stirovača, te stari putevi za Cesaricu i Jurjevo koje treba popraviti i proširiti u svrhu veće eksploatacije šumom bogate unutarnje strane Velebita, V. Rogić, Velebitska primorska padina, str. 96).

Od Prizne prema Mliništu također je izgrađen put, a izgrađena su i ceste Karlobag—Baške Oštarije s ograncima prema Ledeniku i Konjskome, te cesta od Obrovcu do vrha Mali Halan.

³ U »Schematismus cleri Diocesium Sagniensis et Modrušiensis seu Corbaviensis pro anno 1916. (Senj) navodi se popis duša po župama, koji nam daje sliku napućenosti čitavog kraja od Ledenica do Lukova Sugarja: župa **Krivi Put** s crkvom B. D. Marije i zaseocima, 4887 duša (str. 56 i 57), župa **Krmpote**, s crkvom sv. Jakova apostola sa zaseocima — 2131 duša (str. 57. i 58.), župa **Senj** s predgrađem i zaseocima — 3700 duša, župa **Sv. Juraj** s crkvom sv. Jurja te zaseocima — 2439 duša, župa **Vratnik** s crkvom sv. Mihovila — sa zaseocima — 1.166 duša, župa **Cesarica** s crkvom sv. Jelene i zaseocima — 886 duša, župa **Jablanac** s crkvom sv. Josipa, sa zaseocima — 1.165 duša, župa **Lukovo Senjsko** s crkvom sv. Luke, sa zaseocima — 761 duša, župa **Prizna** s crkvom sv. Ivana, sa zaseocima — 1.006 duša, župa **Starigrad** (senjski) s crkvom sv. Jakova, sa zaseocima — 1.514 duša, župa **Ledenice** s crkvom sv. Marije Karmelske, sa zaseocima — 3.351 duša, župa **Oštarije Baške** s crkvom B. D. Marije — sa zaseocima — 1.745 duša. Ovdje nema podataka za broj duša od župe L. Sugarje do Obrovcu — gdje aproksimativno uzimam da je 1916. moglo živjeti oko 6.000 duša. Sveukupno oko 35.000 muškaraca, žena i djece. Mora se uzeti u obzir velik broj muškog stanovništva koje je iz Podgorja emigriralo u svijet ili je odlazilo u vojsku, tj. u I. svjetski rat.

U jednom mletačkom izvoru iz 1588. tvrdi mletački opunomoćenik M. Zane da je u »Morlajici«, kraj od Senja do Obrovcu, živjelo 12.000 obitelji. Ovaj broj ne mora biti stvaran, ali govori o napućenosti velebitske primorske padine do sredine XV. st., o našim ljudima koji su zbog turske opasnosti pobjegli na otoke, Istru, Madarsku, Austriju, Slovačku i Italiju, gdje prorijeđeni ostaci ovih Hrvata i danas žive (S. M. Traljić, Zadar i turska pozadina, Radovi JAZU, Zadar 1965).

⁴ Teško je sa sigurnošću utvrditi kako i od čega je sve živio čovjeka pod Velebitom u tijeku prošlosti od 5.000 godina. Posebno zbog toga što znamo da uz obalu ima malo plodne zemlje i livada, a klimatske prilike uvijek su bile nepovoljne. Posebnu težinu u opstanku pričinjala je oskudica vode u ljetnim mjesecima i premalo travnih površina za ispašu velikog broja stoke. Zbog tih razloga podgorski je čovjek već u rano ilirsko doba morao se okrenuti planini i postupno, uz dogovore između svakog naselja i općine na teritoriju koje je zaposjeo, krčiti šume i šikare, podizati terase, ograđujući vrtince i drage suhozidom. I tako, po zakonu prirode, puna tri tisućljeća, ljeti (VII. i VIII. mj.) sele se u planinu i ljudi i stoka. Tu gore, u planini, čovjek je našao zaštitu od gusara koji su u najpovoljnijim prilikama ljeta znali radi pljačke uploviti u Podgorski kanal.

Tu je on za svoju stoku — njegovo jedino i najveće blago, nalazio dovoljno ispaše i vode, tu je nakupio sijena, koje je snosio dolje do naselja bliže moru, tu je sadio ponešto krumpira, žita, ječma, graha, zelja i drugih namirnica, kojima se mogao zimi prehraniti. Razmišljajući o tom planinskom životu, lakše sam došao do zaključka da bi život uz podgorsku obalu bio nezamisliv ako se taj čovjek ne bi koristio blagodatima planinskih šuma, livada i oranica, koje se prostiru na visinama od 600 do 1.400 m. Tim se blagodatima planine — hraniteljice Podgorac veoma intenzivno koristio sve donedavna, a danas veoma malo.

Da bi se shvatilo što se sve dešavalo na Velebitu, treba se upoznati s planinom koja ljubomorno čuva tajne svoje prošlosti i Podgorca kao čovjeka.

⁵ Na koncu XV. i na početku XVI. st. zbog turske opasnosti većina starosjedilaca Hrvata i slaveniziranih romana, tzv. Morlaka, napustila je rodni kraj. (Vidi: **Stjepan Pavličić**: »Seoba i naselja u Lici«, Zbornik za narodni život i običaje knj. 41, JAZU 1962, str. 99—119. **Branimir Gušić**: »Naseljenje Like do Turaka« — Like u prošlosti i sadašnjosti, str. 13—60, Zb. 5. godina 1973., **Stj. Pavličić**: Seljenje sa zemljišta oko Senja 1522—1526« — Senjski zbornik II., 1966, str. 309—321.

Grđa Novak: »Morlaci (Vlasi) gledani s mletačke strane od XIII—XV st.«, Zbornik za narodni život i običaje, knj. 45, JAZU, Zgb. 1971, str. 579—604, i **M. Mirković**: »Stočarska kretanja na Dinarskim planinama«, Zbornik za nar. život i običaje, knj. 45, JAZU, Zgb. 1971, str. 523—549.

⁶ Srednji i viši planinski dijelovi obronaka Velebita zadnjih se desetak godina povremeno arheološki rekognosciraju. Ovim istraživanjima, koje poduzima Gradski muzej u Senju i Arheološki muzej u Zadru, dobiveni su više informativni podaci, koji nam sugeriraju da ubuduće samo organizirana sustavna arheološko-povijesna i etnografsko-lingvistička istraživanja mogu dati lijepe rezultate što se tiče materijalne kulture, tj. potvrde kontinuiteta života od paleolita do danas. (Usporedi: **M. Malez**: »Prvi ljudi na teritoriju Like« — Like u prošlosti i sadašnjosti, knj. 5 (Hist. arhiv Karlovac) str. 121—130. Isti: »Naseljavanje istočne Jadranske obale u paleolitu«, Zbornik za nar. život i običaje, knj. 45, JAZU, Zgb. 1971., str. 303—513. **Šime Batović**: »Prapovijesni nalazi na Zadarskom otočju« — Diadora, sv. 6, Zadar 1973., **A. Glavičić**: »Arheološki nalazi iz Senja i okolice (I)« — Senjski zbornik II, Senj 1966., str. 383—418., Isti, »Izvjestaj II«, Senjski zbornik III, Senj 1968. Str. 5—45., **I. Petricolić**: »Crkva sv. Jurja u Ravanjskoj«, Starohrvatska prosvjeta, 3. III. 8—9, 1963.

⁷ Ovu svoju tvrdnju temeljim na arheološkom rekognosciranju koje sam izvodio na primorskoj strani Velebita. Tom prilikom otkrio sam uglavnom iznad linije magistrale (stari pješacki put) najveći broj ilirskih gradina, rimskih naselja s municipalinim uređenjem, srednjovjekovnih naselja — utvrda i pastirsko-ratarskih i ribarskih stanova — sela.

U srednjoj planinskoj zoni Velebita nalazi se veoma malo (400—900 m n. v.) starih naselja, kojih je nesumnjivo moralo biti više, a koja su bila primitivnija i koje je vrijeme razgradilo te prekrila šikara i šuma.

Budući da su starosjedioci u početku XVI. st. odselili, nestala je i svaka tradicija, a posebno je iščezla toponomastika i onomastika Velebita. Kao primjer navodim više starih naselja uz obalu, pravih kastruma koji su ostali, a ne znam im stare nazive: gradina Starigrad kod Senja, staro Krasno, gradina Jablanac, D. Klada, gradina D. Prizna, itd.

⁸ Pregledom terena i literature aproksimativno utvrđujem da se na primorskim obroncima Velike Kapele i Velebita od Ledenica—Krmopota do Obrovca, nalazi više od 50 ilirskih gradinskih naselja (datiranih 1500-50 g. p. n. e.). Isto se tako na ovom području nalazi desetak rimskih i bizantskih gradova, municipija i fortifikacija — većih naselja (od 50 g. pr. n. e. do konca VI. st. n. e.). U obzir uzimam manja pastirsko-poljoprivredno-ribarska naselja iz ranog i kasnog srednjeg vijeka, koja su se razvijala uz veća administrativno-vjerska i politička središta (Ledenice, Senj, Starigrad Senjski, Stinicu (Murulu), Jablanac, D. Priznu, Scrisu (Karlobag), Starigrad Paklenicu — kula Većja i Obrovac).

Budući da čitav ovaj kraj nije arheološki istražen, veoma malo znamo o životu srednjovjekovnog stanovništva Vinodolske, Gatske, Buške i Podgorske župe od VII. do XVI. st.

Između svih tih općina (crkvenih župa) — kotara, gotovo između svakog naselja, odavna su utvrđene i danas još postoje posjedovne granice, koje su vodile od mora okomito na Velebit. Najljepši je primjer sadašnji suhozid sjeverno od Jablanca, sačuvan do danas, a regulirao je među dvaju ilirskih plemena: Becosa i Ortoplina. Isto, usporedi: S. Balen »Na vrhu Velikog Kozjaka«, Naše planine, 7—8, 1978. str. 153.

⁹ Stalna naselja u višim planinskim predjelima Velebita kao što su Oltari, Krasno, Ledenik, Sušanji, Konjsko, oko Potpraga — M. Halana, osnivaju se oslobodenjem Like i Krbave od Turaka 1689. Naseljavanje tih predjela još više se širi populacijom Bunjevaca uz more, koji traže nova zemljišta, a tome ide u prilog i izgradnja ili rekonstrukcija cesta u XVIII. i XIX. st. Senj—Vratnik—Karlovac, Karlobag—B. Oštarije—Gospić, Obrovac—M. Halan, Sv. Rok, vlaka Sv. Juraj—Oltari—Krasno, Jablanac—Stinica—Podovi—Mirovo—Stirovača, itd.

Izgradnjom ovih cesta i vlaka nastupa vrijeme veoma intenzivne eksploatacije velebitskih i kapeljskih šuma, od koje imaju određene koristi Podgorci — posebno stanovnici primorskih mjesta Sv. Jurja, Stinice, Prizne, Karlobaga, Cesarice, Lukova Sagarja, Starigrada Paklenice i Obrovca, gdje su uredni veliki depoi — skladišta i gdje se vrši utovar drvene građe, koja se brodovima razvozi širom Sredozemlja.

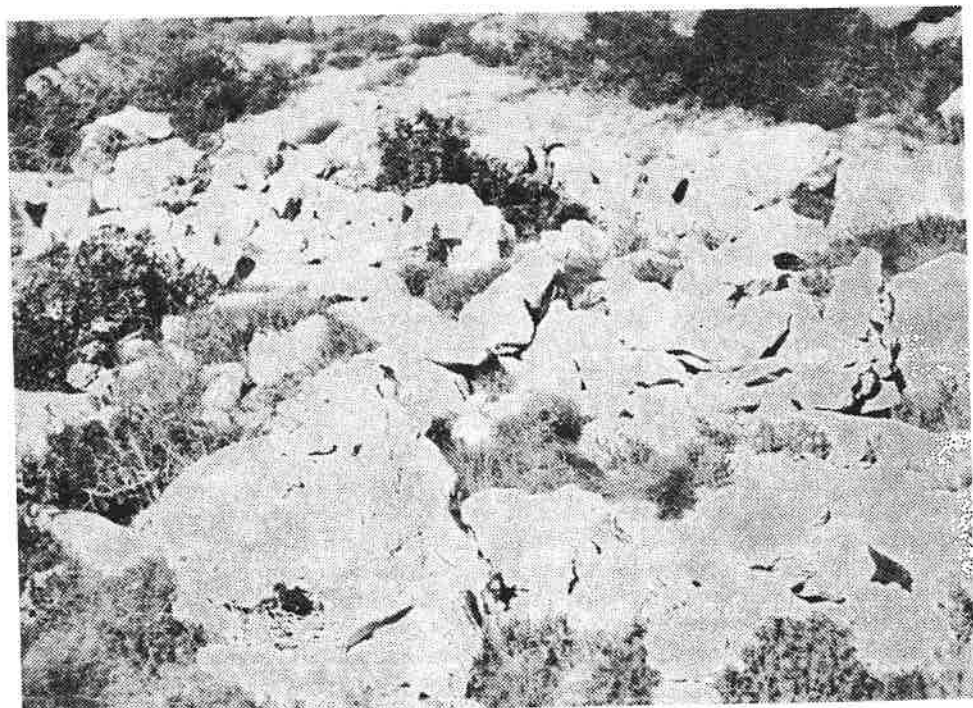
Sječom velebitskih šuma u XVIII. i XIX. st. primorska strana Velebita posve je ogoljela, pa su kiše i bura mogle isprati i ono malo plodne zemlje i sve pretvoriti u ljuti krš. Regeneraciju mlade šume još je onemogućio čovjek sječom drva za svoje potrebe, ali i stotine stada koza koje su brstile širokim prostranstvima Velebita. Danas, kada je veliki broj Podgoraca odselio u gradove i kada su uništene koze, čitav senjski dio Velike Kapele i Velebita ponovno se zeleni. Suma se sama širi i pokriva ljuti krš polako se spuštajući prema moru od kojeg je već davno prognana.

¹⁰ U svim starijim i važnijim naseljima pod Velebitom i Velikom kapelom nalaze se crkve i samostani koji, prema sačuvanim dokumentima ili drugim nalazima arhitekture, potječu iz XI. st. U Senju crkva sv. Jurja (XI/XII st.), sv. Marije XII. st.), u Starigradu Paklenici sv. Petar (XI st.), u Ravanjskoj sv. Juraj (XI st.), u Jablancu sv. Nikola iz 1179. u Sv. Jurju crkva sv. Filipa i Jakova, u Krasnu crkva sv. Marije iz 1219. u Ledenicama crkva sv. Marije (2), u Prizni crkva sv. Ivana iz XV. st., u Cesarici (Porto Titina) crkva sv. Jelene Cesarice, samostani sv. Jelene i sv. Spasa kod Senja (XIV). U Senjskoj Dragi sv. Križ (XII st.), sv. Nedeljice (XV st.), Francikovac — istočno od Senja — sv. Dujam (XIV st.), u Vratniku crkva sv. Mihovila (XVIII st.), u Lukovu Senjskom crkva sv. Luke (XVIII st.), u Donjem Starigradu crkva sv. Jelene (XV st.), crkva sv. Jakova (XVIII st.), u srednjovjekovnom kastrumu Murulu (Stinica), U Karlobagu — na Drvišici crkva sv. Vida (XIV st.) i sv. Josipa (XVIII st.), u Lukovu Sagarju crkva sv. Luke (XVIII st.).

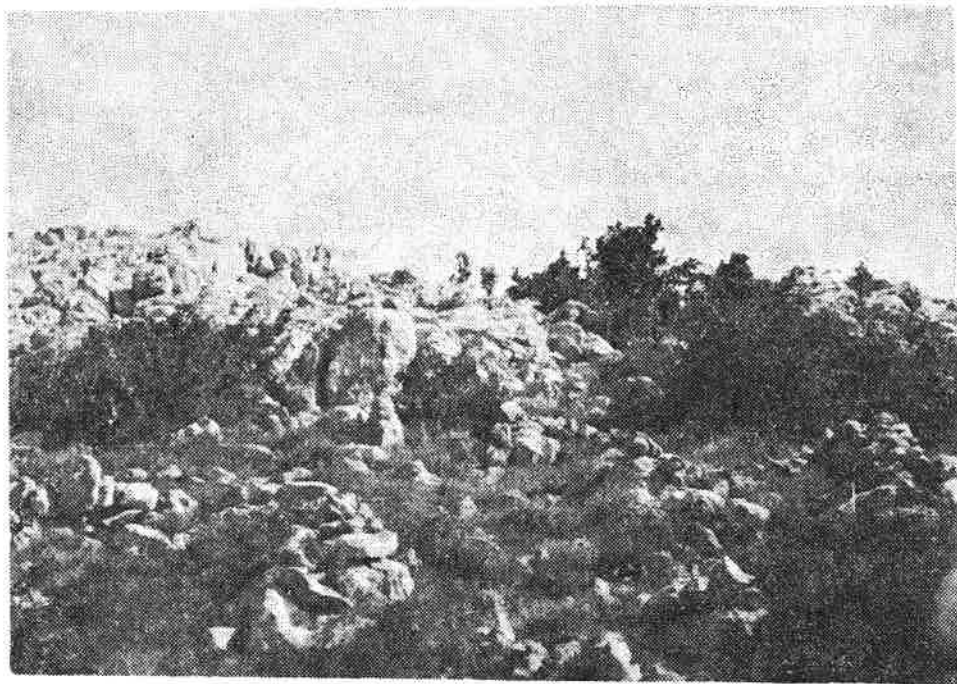
U Ljupču crkva sv. Ante (XVII st.), crkve u Starigradu Paklenici, Obrovcu, u Krivom Putu crkva sv. Marije Snježne (XVIII st.), u Krmopotama crkva sv. Jakova (XVII st.) i druge manje crkve i kapele. Ovdje nisu uzete u obzir crkve-kapele koje su bile podignute u višim planinskim predjelima Velebita do 1300 m. n. v.

¹¹ U tijeku prošlosti, za vrijeme epidemije zaraznih bolesti, u planinama je umiralo mnogo naroda. Tada se zbog preventivnih mjera mrtvac nije nosio do župnog groblja. U tim slučajevima mrtvi su se pokapali nedaleko od naselja na osamljenim mjestima. Tako je g. 1855. zbog dizenterije koja je harala u planini župe Sv. Juraj, umrlo 19 ljudi, koji su gore i pokopani. Iz toga je vremena jedno manje groblje u boriku Meralovac iznad Brisnica, uz put za Borove Vodice. Neki takvi grobovi utvrđeni su u predjelu Livade kod Palježa, a možda i uz crkvu sv. Ivana Usika u M. Libinju.

¹² Velebitska mirila lijepo su opisali dr. I. Krajač: »Mirila«, Zbornik za nar. živ. i običaje juž. Slavena, JAZU, knj. XXIX, sv. 2, Zgb. 1934. i dr J. Poljak: »Velebitska mirila«, Lički kalendar 1937. str. 43—45.

Sl. 78 — Ostaci mirila pokraj puta od sela Dundović Pod — Živi Bunari, stanje 1965.

Sl. 79 — Gomilice naslaganog kamenja-mirila uz put Dundović Pod — Živi Bunari, sjeverni Velebit, 1965.

Sl. 80 — Jurjevo oko 1930. Na obali kirijaši Oltara i Krasna.